

Op weg naar het einde

De christelijke poëzie van
Commodianus

Afbeelding 2
Zicht op de basiliek van Damous El Karita in Carthago, nabij het huidige Tunis. De aanzet van dit groot Christelijk complex werd gebouwd in de late 4e of vroege 5e eeuw n.Chr. en werd uitgebreid in de Byzantijnse periode (6e-7e eeuw).

◀ **Afbeelding 1**
Houtsnede op papier, *Het laatste oordeel* uit *De kleine Passie* van Albrecht Dürer, 1510 gemaakt in Nürnberg. Christus staat centraal, met Maria aan zijn rechterzijde en Johannes de Doper aan zijn linkerzijde.

VINCENT HUNINK *De poëzie van Commodianus, een christelijke dichter uit de derde eeuw, wordt weinig gelezen. Dat is jammer, want zijn verzen zijn uniek, alleen al door hun vernieuwende vorm. En Commodianus geeft adviezen aan iedereen: heidenen, joden en christenen.*

Het einde der tijden klinkt niet direct als een geschikt onderwerp voor een gedicht. Wie kan precies weten wat er dan gebeurt en hoe alles er dan uit zal zien? En welke mens wil tijdens zijn gewone dagelijkse leven al over zoiets angstaanjagends nadenken? Die bezwaren gelden duidelijk niet voor de derde-eeuwse Latijnse dichter Commodianus. Onbekommerd weidt hij in een van zijn *Instructiones* (2.2) uit over de verschrikkingen van die dag. Door een combinatie van Bijbelkennis (vooral van het boek Openbaring) en eigen fantasie slaagt hij erin om van het grote gebeuren een kleurrijk en indringend beeld te geven.

Zijn tekst opent met trompetgeschal vanuit de hemel omdat ‘de leeuw’ (hier wel symbool van het kwaad) uit de weg is geruimd. Al snel horen we strenge woorden van God, wiens geduld duidelijk op is. Dat leidt tot verschrikte reacties van mensen. Helaas komen hun tranen te laat, zoals de dichter erbij zegt. Totale vernietiging volgt, in de vorm van Gods vuur en vlam: een intense hitte die stenen doet smelten, compleet met bliksems, de toorn van de hemels is onontkoombaar. Een speciaal lot is voorbestemd voor de heidenen (*gentiles*). Een deel van hen wordt gedurende duizend jaar gespaard. In die periode moeten zij zorgen voor ‘de heiligen’, een groep trouwe volgelingen van God, misschien uitverkorenen. En na die duizend jaar worden ze alsnog vernietigd in het vuur van de hel.

Voor zover Commodianus’ tekst helder is stemt het allemaal niet vrolijk, en zeker voor heidenen klinkt het bepaald bedreigend.

2.2 DE SAECVLI ISTIVS FINE

Dat tuba caelo signum sublato leone
Et fiunt desubito tenebrae cum caeli fragore.

Summittit oculos Dominus, ut terra tremescat.
Adclamat etiam, ut audiant omnes in orbem:
‘Ecce diu tacui sufferens tanto tempore uestra.’
Conclamant pariter plangentes, sero gementes,
Vlulatur, ploratur, nec spatium datur iniquis.
Lactanti quod faciet mater, cum ipsa crematur?
In flamma ignis Dominus iudicabit iniquos.

Iustos autem non tanget ignis, sed immo delinget.
Sub uno morantur, sed pars in sententia flebit.
Tantus erit ardor, ut lapides ipsi liquescant,
In fulmine cogunt uenti, furet ira caelestis,
Vt, quacumque fugit, impius occupetur ab igne.
Subpetium nullum erit nec nauticae puppes.

Flamma tamen gentis media partiturque seruan,
In annis mille ut ferant corpora sanctis.
Nam inde post annos mille gehennae traduntur,
Et fabrica cuius erant cum ipsa cremantur.

Zij gaan, al dan niet na een tussentijd van duizend jaar, sowieso de vlammen in. De tekst roept intussen ook tal van vragen op. Waarom worden de rechtvaardigen toch even geraakt voor de vlammen? Onder welk dak zit iedereen samen? En waarom eigenlijk die rare duizendjarige regeling aan het einde?

Bekeerde soldaat

Recente edities en commentaren op dit wonderlijke gedicht kunnen nadere achtergrondinformatie leveren over deze vragen. Zo blijkt dat de dichter er allerlei merkwaardige, onorthodoxe ideeën op na houdt, zoals dat van een geloof in een speciale termijn van duizend jaar tussen het einde van de wereld (dat zal plaatsvinden na zesduizend jaar) en de dag des oordeels, die een tweede dood dan wel tweede herrijzenis inhoudt. Deze denkrichting staat bekend als ‘chiliasme’.

Ook is duidelijk dat Commodianus niet de enige of eerste dichter is die apocalyptische visioenen ontvouwt. Nog afgezien van het Bijbelboek Openbaring is er een oudere traditie van apocalyptiek in het Hebreeuws, Aramees en Grieks. Bovendien was hij waarschijnlijk bekend met de zogeheten Sibillijnse orakelen, waarvan de vroegste delen teruggaan tot de tweede eeuw v.Chr.

Wie was deze dichter, en wat bracht hem tot het schrijven van zijn merkwaardige *Instructiones* in twee boeken? Commodianus is een van de meest raadselachtige figuren uit de Latijnse letterkunde van de Oudheid. Zowel zijn persoon als zijn werk is met veel onzekerheden omgeven.

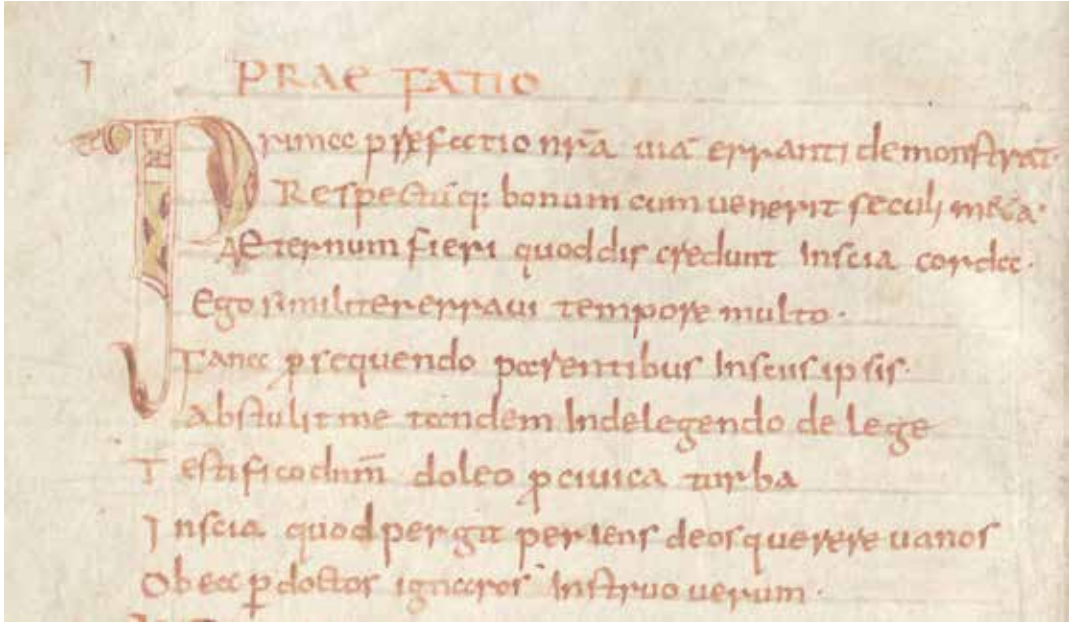
2.2 OVER HET EINDE VAN DEZE WERELD

Trompetgeschal vanuit de hemel:
de leeuw is uit de weg geruimd!
Meteen een duisternis die invalt
met aan de hemel groot gedruis.
De Heer slaat Zijn ogen neer,
zodat de aarde begint te beven.
Ook roept Hij uit met luide stem,
zodat de hele wereld het hoort:
‘Kijk, lange tijd heb Ik gezwegen
en verdragen wat u deed.’

Dan klinkt als uit één mond geschreeuw,
er is geweene, gesteun. Te laat!
Gejammer. Trianen. Maar geen uitstel
wordt verleend aan immorelen.
Hoe kan een moeder haar zuigeling
nog helpen als zij zelf verbrandt?
Met vuur en vlam zal de Heer Zijn oordeel
vellen over immorelen.
De gerechten zal het vuur niet raken,
het likt er even langs, niet meer.

Allen zitten onder één dak,
maar een deel beweent het vonnis.
De hitte wordt dan zo intens
dat zelfs de stenen ervan smelten.
Winden persen zich samen tot
bliksems, de toorn des hemels gaat
tekeer, en goddelozen grijpt het
vuur. Nee, vluchten kan niet meer.
Nergens toeverlaat of steun,
geen scheepje dat nog redding biedt.

Maar bij de heidenen zullen de vlammen
zich splitsen en een deel bewaren.
Die mogen dan nog duizend jaar
gaan zorgen voor de heiligen.
En later, na die duizend jaar,
gaan ze alsnog de Gehenna in,
inclusief schepping waar ze van waren:
alles gaat in vlammen op.

Afbeelding 3

De proloog van de *Instructiones* van Commodianus in het handschrift Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Philipps 1825, folium 1v, geschreven in de 8e of 9e eeuw n.Chr. in Verona op perkament.

Dat begint al met zijn herkomst en datering. De inschattingen over zijn tijd lopen uiteen van de 3e tot de late 5e eeuw na Christus, en hij wordt in handboeken zowel verbonden met Palestina als met Romeins Afrika rondom Carthago, en met Gallië en Pannonië. De meest recente uitgever van Commodianus, Mateusz Kusio, dateert zijn werken op ongeveer 250–270, dus midden derde eeuw, en verbindt hem met Carthago en Romeins Afrika. Daarop wijst ook een aantal inhoudelijke elementen. In de gedichten staan overigens woorden en namen die verwijzen naar verschillende andere streken, waar onder Pannonië en Syrië. Tegelijk bevatten de boeken opvallend veel verwijzingen naar het leger.

Dat bijeengenomen levert het volgende beeld op. Commodianus diende mogelijk als soldaat in het Romeinse leger in Parthië onder keizer Gordianus in 243 en werd daarna overgeplaatst naar Pannonië. Enkele jaren nadien zwaaide hij af en verhuisde hij naar Afrika, destijds een populair gebied voor veteranen uit het leger. In dat gebied was het christendom intussen in volle bloei gekomen. Vermoedelijk was hij daar getuige van de grote christenvervolging onder keizer Decius in 250 en van de indrukwekkende daden van christelijke martelaren, die ten koste van alles getuigden van hun geloof. Het zou goed kunnen dat daar en toen de vonk oversprong en hij zich bekeerde tot het christendom. Vervolgens sloot hij zich aan bij een christelijke gemeente en kreeg daarin mogelijk de functie van beheerder van de gezamenlijke kas, het *gazum*. Over zijn verdere leven is niets bekend.

Omdat we voor Commodianus’ leven en achtergrond feitelijk zijn aangewezen op zijn eigen werk (daarbuiten wordt hij slechts een paar maal genoemd) blijft dit korte portret, hoe aantrekkelijk ook, uiteindelijk onzeker.¹

Adviezen

Meer houvast biedt de inhoud van de gedichten. Thematisch leveren de tachtig gedichten van Commodianus’ *Instructiones* een rijk en afwisselend panorama op van het vroegchristelijk milieu in Afrika. De dichter spreekt allerlei doelgroepen direct aan, en vertelt iedereen wat zij of hij moet doen om op aarde goed te leven en het eeuwig leven te verkrijgen.

De gedichten bewegen zich in grote lijn van buiten naar binnen. In het eerste boek richt Commodianus zich nadrukkelijk tot buitenstaanders, onder wie speciaal heidenen en joden. Zij worden opgeroepen zich te bekeren tot het christendom. Het tweede boek is meer gericht op de ‘inner circle’ van de christelijke gemeenschap. Met name de gewone gelovigen krijgen van de dichter heldere morele instructies, maar ook ambtsdragers worden aangesproken op hun taken en verantwoordelijkheden.

Zo is er een gedicht (2.26) speciaal gericht tot de voorlezers in de kerk, de *lectores* (waarmee dus niet de lezers van Commodianus’ gedichten zijn bedoeld). Deze dienaren moeten zich beperken tot goed voorlezen en zich dus niet wagen aan uitleg of interpretatie. Verder moeten ze zich schikken naar hun meerderen en in alles het goede voorbeeld geven. Met een paar aansprekende, bijbelse beelden houdt hij hun voor om ‘de bloemen’ op het veld te zijn en ‘Christus’ lampen’. Als ze zich aan deze raadgeving houden hebben ze later, op de dag des oordeels, voldoende *credit* opgebouwd.

Uit dit gedicht blijkt mooi dat het bij Commodianus zeker niet alleen hel en verdoemenis is. Voor mensen die hun taak goed vervullen en moreel integer leven zijn de perspectieven bepaald gunstig. Wie goed en bescheiden leeft en zorgt voor zijn naasten, vooral de armen, en niemand kwaad doet, kan ongeschonden door dit leven komen en een plaatsje bij Christus in de hemel krijgen.

Dit bemoedigende en opbouwende aspect van Commodianus’

adviezen is niet overal zichtbaar. In veel gedichten polemiseert hij krachtig tegen iedereen die de zaken verkeerd aanpakt. Heidenen, joden, judaïserende heidenen, avallige christenen, weglopers, corrupte ambtsdragers die aanpappen met de rijken en machtigen: ze krijgen allemaal de volle laag. En dat niet eens vanuit een machtig eigen gelijk, zoals bij andere christelijke schrijvers, bijvoorbeeld Tertullianus. De gedichten drukken eerder oprechte zorg uit.

Uiteindelijk laten Commodianus’ gedichten vooral ook iets persoonlijks zien. Niet zozeer over zijn land van herkomst of andere harde biografische feiten. De gedichten geven eerder iets diepers prijs van zijn karakter en denkwereld. Meer dan eens spreekt hij in de eerste persoon enkelvoud over zijn verleden. Hij schildert zichzelf als een bekeerling, die vele jaren verkeerde keuzes maakte en de heidense goden volgde. Iemand die met smart en spijt op zijn fouten terugblijkt, en die zich ondanks zijn grote, vermanende woorden eigenlijk klein en nietig voelt.

Het is bijvoorbeeld goed te zien in een van zijn meest persoonlijke gedichten, *Instructiones* 2.8, dat is gericht tot boetelingen. ‘Ja, ik wil het wel bekennen: | ikzelf ben één van jullie geweest’, zo biecht hij op. In het openingsgedicht 1.1 heette het al:

*Ikzelf heb evenzo gedwaald,
gedurende een lange tijd,
ik liep toen alle tempels af
en zelfs mijn ouders wisten van niets.
Ten slotte kwam ik er vanaf
door goed te lezen in de Wet.*

Hier spreekt geen alwetende kerkleraar maar een eenvoudige bekeerling. Iemand die waarschuwt, vanuit zorg, liefde en solidariteit. Zijn naamvermelding in het laatste gedicht (2.39) is tekenend: *Commodianus, bedelaar van Christus*.

Vernieuwing

De vorm die Commodianus heeft gekozen voor zijn gedichten is hoogst origineel. Zijn taalgebruik wijkt vaak af van het klassieke Latijn. Woordkeuze, vormen en syntaxis laten sterke invloeden zien van het gesproken Latijn.

Ook zijn verstechiek is ongebruikelijk en vernieuwend. Commodianus schrijft dactylische hexameters, zoveel is snel duidelijk, maar alle wetten en regels van de klassieke leer van lange of korte lettergrepen, de prosodie, lijken overboord te zijn gezet. Een Vergilius-lezer die zich aan Commodianus’ Latijn zet (en die bijvoorbeeld het hier afgedrukte Latijn van gedicht 2.2 metrisch probeert te lezen) verslikt zich al snel: niets lijkt meer te kloppen. De verzen lijken sterker het gewone woordaccent te volgen dan normaal.

Bovendien hebben vrijwel alle gedichten de vorm van een acrostichon: de eerste letters van de opeenvolgende verzen in elk gedicht vormen een betekenisvolle boodschap, vrijwel steeds gelijk aan de titel van het betreffende gedicht. Gepuzzel op deze schaal is in de klassieke Latijnse poëzie nauwelijks te vinden.

Hebben we hier te maken met een niet volledig geletterde dichter? Iemand die de basisregels van het geschreven Latijn en van de klassieke poëzie onvoldoende beheerst? Dat is niet erg waarschijnlijk. Op veel plaatsen in de verzen blijkt de auteur vertrouwd met de

2.26 LECTORIBVS

Lectores moneo quosdam cognoscere tantum,
Et dare materiam ceteris exemplo uiuendi,
Certamen fugire lites totidemque uitare,
Terrorem premere, nec unquam esse superbos.
Obsequia iusta maiorum quoque deferere;
Reddite uos Christo similes, filioli, magistro;
Inter agrestia benefactis lilia sitis.
Beati facti estis, cum feceritis edicta.
Vos flores in plebe, uos estis Christi lucernas,
Seruate quod estis et memorare potestis.

2.26 AAN DE LECTOREN

*Er zijn lectoren die ik waarschuw:
lees goed voor, en blijf daarbij!
Geef anderen stof tot denken door
het voorbeeld van uw levensstijl.*

*Hou je verre van discussies,
vermijd processen evenzeer,
en jaag de mensen niet onnodig
angst aan en wees nooit hooghartig.*

*Betoon ook aan je meerderen
respect zoals zij dat verdienen
en zorg, mijn zoons, dat je gaat lijken
op Christus, die je meester is.*

*Wees tussen alles op het veld
lelies door je goede daden.
Doe zoals je wordt gezegd,
want dan is je geluk compleet.*

*Jullie zijn in het volk de bloemen,
jullie zijn ook Christus’ lampen.
Hou jezelf zoals je bent,
dan heb je iets om op te wijzen.*

klassieke bronnen, inclusief de grote dichters.

Een veel aantrekkelijker idee is daarom dat hij misschien wel ‘correct’ dichten kon, maar het *bewust* niet deed. Het plaatje dat dan oprijst is dat van een veteraan die in Afrika gaat schrijven voor een nieuw publiek, in nieuwe vormen, waarin hij bewust aanknoopt bij de traditie, maar de oude vormen op een creatieve manier invult, met een ander soort taal, een andere versleer en het gebruik van acrosticha als een rode draad.

Die innovatie past prachtig bij de derde eeuwse christelijke doelgroep, waarvoor de klassieke literaire vormen beladen en belast waren als heidens en verouderd. En het maakt van Commodianus een experimentele dichter, die zelfbewust baanbrekende vernieuwingen aanbrengt in de poëzie, zoals ze in geen vier, vijf eeuwen waren doorgevoerd. Vernieuwingen die overigens ook niet zouden beklijven, want behalve de acrostichon-techniek hebben ze geen school gemaakt.

Commodianus is een unieke figuur met een markant eigen geluid. Als eerste vroegchristelijke dichter van Latijnse poëzie verdient hij eigenlijk een ereplaats in de literatuurgeschiedenis. Die christelijke Latijnse poëzie zou namelijk pas een eeuw later werkelijk tot bloei komen met figuren als Juvenecus, Damasus (305 – 384), Prudentius (348 – ca. 413) en Paulinus van Nola (ca. 354 – 431). Allemaal dichters die wederom teruggrepen op klassieke, Vergiliaanse en Horatiaanse vormen. Commodianus was dus in zekere zin voor de troepen uit gelopen. En daarbij misschien, volgens die latere troepen, teveel op zijpaden beland waar zij hem niet wilden volgen. Of niet konden.

Noot

1 Voor nadere details over Commodianus' biografie, en vooral de vele discussies daarover, zie de in de bibliografie genoemde titels, vooral Baldwin, Poinssotte en Kusio.

Afbeelding 4
De val van de opstandige engelen,
olieverf op paneel door Frans
Floris, 1554, Koninklijk Museum
voor Schone Kunsten Antwerpen.

Literatuur

B. Baldwin, 'Some aspects of Commodian', *Illinois Classical Studies* 14 (1989) 331-346.

Commodiano, *Instructiones*, libro primo, a cura di Antonio Salvatore, I: testo critico e traduzione italiana (Napoli 1965).

Commodiano, *Instructiones*, libro secondo, testo critico, traduzione e note esegetiche a cura di Antonio Salvatore (Napoli 1968).

Commodianus, *Ik wijs de weg! Een experiment uit het vroege christendom*, vertaald en toegelicht door Vincent Hunink (Eindhoven 2026). (De vertalingen in dit artikel zijn afkomstig uit deze uitgave).

Commodianus, *Introduction, text, translation, commentary* edited and translated with scholarly commentary by Mateusz Kusio (Oxford 2026, te verschijnen).

Commodien, *Instructiones*, texte établi et traduit par Jean-Michel Poinssotte (Paris 2009; Budé-editie).

2.8 PAENITENTIBVS

Paenitens es factus: noctibus diebusque precare,
Attamen a Matre noli discedere longe,
Et tibi misericors poterit Altissimus esse.
Non fiet in uacuum confusio culpa perinde.
In reatu tuo sed te manifesta deflere.
Tu si uulnus habes altum, medicumque require,
Et tamen in poenis poteris tua damna lenire.
Namque fatebor enim unum me ex uobis adesse
Terroremque diu quondam sensisse ruinae.
Idcirco commoneo uulneratos cautius ire,
Barbam atque comam foedare in puluere terrae
Volutareque saccis et petere summo de Rege
Subuenire tibi, ne pereas forte de plebe.

2.8 AAN DE BOETELINGEN

Goed, je bent nu boeteling.
Bid dan, dagen en nachten lang,
maar pas goed op, blijf bij de Moeder
in de buurt, ga niet ver weg,
dan zal de Allerhoogste Zich
kunnen ontfemen over jou.
Zodoende is je schuldgevoel
niet helemaal voor niets geweest.

Maar in jouw toestand is het zaak
om veel en openlijk te wenen.
Goed, je hebt een diepe wond,
dus ga gerust een dokter zoeken,
Toch kun je door je zonde te boeten
zelf het ergste leed verzachten.

Ja, ik wil het wel bekennen:
ikzelf ben één van jullie geweest,
en heb destijds heel lang de angst
gevoeld dat ik verloren ging.
Vandaar de raad die ik hier geef:
jullie zijn gewond, doe rustig aan.

Je baard, de haren op je hoofd,
maak ze smerig door het stof
van de aarde, hul je lijf in zakken
en verzoek de Hoogste Koning
jou te helpen. Want dit nooit:
weg te vallen uit Zijn volk.